

А.Г. Ярема,
заступник Голови
Верховного Суду України—
секретар Судової палати
у цивільних справах
Верховного Суду України

А.В. Лужанський,
науковий консультант
управління забезпечення
діяльності Судової палати
у цивільних справах
Верховного Суду України

S u m m a r y

The article deals with studying the notion of “different application by courts of the law” as the grounds to lodge a request to the Supreme Court of Ukraine. Having analyzed the judicial practice of the highest judicial body in the system of general courts, the authors identified the main structural elements of this notion. It is also proposed to improve the existing laws with the purpose to facilitate access to the court

Неоднакове застосування закону судами як підстава звернення до Верховного Суду України

З огляду на конституційний статус Верховного Суду України реалізація ним повноважень щодо перегляду судових рішень з підстав неоднакового застосування судом касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права (кримінального закону) у подібних правовідносинах або стосовно подібних суспільно небезпечних діянь посідає особливе місце у механізмі конституційно-правових гарантій права на справедливий суд, є важливим правовим засобом захисту прав і свобод людини і громадянина, прав та законних інтересів юридичних осіб.

Одну з найважливіших проблем судочинства становить сукупність складних теоретичних та практичних питань, пов'язаних із необхідністю задоволення постійної потреби у реальному впровадженні єдиних підходів до однакового та правильного застосування чинного законодавства усіма правомочними суб'єктами, у тому числі й судами загальної юрисдикції. До того ж динамічна зміна — це невід'ємна та об'єктивно зумовлена характеристика властивість законодавства як правової категорії. На цьому тлі уніфікація правозастосування являє собою доволі ефективний засіб забезпечення законності як однієї з основних засад судочинства, є невід'ємним атрибутом процесу утвердження принципу верховенства права.

Різні аспекти зазначеної вище проблеми були предметом досліджень таких науковців, як С.Д. Владиченко, В.В. Король, В.А. Кройтор, Д.В. Кухнюк, В.І. Чорнобук, М.А. Латишева, Л.В. Мединська, М.І. Сірий та ін.

Оскільки невирішеною частиною загальної проблеми є недостатня теоретична дослідженість поняття «неоднакове застосування закону», то мета цієї статті — з'ясування на основі аналізу практики Верховного Суду України структурних елементів згаданого поняття, а також підготовки пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства.

Вирішення зазначеного питання має важливе прикладне значення, тому що безпосередньо впливає на практичне впровадження конституційних гарантій прав та свобод людини і громадянина, а також з огляду на можливість їх реалізації суб'єктами права та втілення конституційного обов'язку органів державної влади, в тому числі й суду, діяти не інакше, як на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Таким чином, потреба у чіткому розумінні поняття «неоднакове застосування закону» є актуальною передусім для:

— суб'єктів права на звернення до Верховного Суду України щодо перегляду судових рішень з підстав неоднакового застосування одних і тих самих норм матеріального права (кримінального закону);

— вищих спеціалізованих судів, які вирішують питання про наявність неоднакового застосування судом касаційної інстанції однієї й

тієї ж норми матеріального права в аналогічних правовідносинах стосовно заяв, що подаються до Верховного Суду України;

— Верховного Суду України як ексклюзивного суб'єкта розгляду відповідних звернень по суті.

Незважаючи на те, що неоднакове застосування закону судами є підставою для звернення до Верховного Суду України, у чинному законодавстві немає визначення ані зазначеного поняття в цілому, ані його складових

До суб'єктів, уповноважених безпосередньо інтерпретувати поняття «неоднакове застосування закону», а також офіційно встановлювати такий, що має правові наслідки, факт наявності (відсутності) неоднаковості, належать суди загальної юрисдикції — вищі спеціалізовані суди (на стадії вирішення питання про допуск заяви про перегляд судових рішень до Верховного Суду України) та Верховний Суд України (на стадії розгляду такої заяви по суті).

Незважаючи на те, що неоднакове застосування закону судами є підставою для звернення до Верховного Суду України, у чинному законодавстві немає визначення ані зазначеного поняття в цілому, ані його складових. Це зумовлює необхідність мінімізації цих прогалин шляхом формування компетентними судами відповідних правових позицій у власних судових актах. Адже встановлення факту наявності зазначеної підстави має дуже важливе процесуальне значення, оскільки є не лише необхідною передумовою правозахисту, а й складовою його процедури.

У лінгвістичному аспекті поняття «неоднаковий» означає «відмінний від іншого (інших), який не збігається з іншим (іншими); різний»¹. Синонімами поняття «різний» (у значенні «позбавлений схожості, однаковості») є «відмінний», «несхожий», «неоднаковий», «розбіжний»².

Основні складові, що дають змогу з'ясувати правову суть цього поняття, містяться у п. 1 ст. 111¹⁶ Господарського процесуального кодексу України (далі — ГПК), п. 1 ч. 1 ст. 237 Кодексу адміністративного судочинства України, п. 1 ч. 1 ст. 400¹² Кримінально-процесуального кодексу України 1960 р. (далі — КПК), п. 1 ч. 1 ст. 355 Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК).

Попри незначні редакційні відмінності у тексті цих норм, аналіз їхніх положень дає можливість виокремити спільні (загальні) елементи

системи, жорстка та комплексна сукупність яких і становить зміст поняття «неоднакове застосування норм матеріального права (кримінального закону) судом (судами) касаційної інстанції» з деякими винятками щодо сфери застосування,

зумовленими особливостями кримінального процесу:

— складова діяльності уповноваженого суб'єкта

— прояв у вигляді застосування як специфічної форми реалізації правових норм, що здійснюється від імені держави і є обов'язковим для тих, кому адресований конкретний акт правозастосування;

— ексклюзивний суб'єкт застосування — суд (суди) касаційної інстанції;

— предмет застосування — одні й ті самі норми матеріального права (адміністративний, господарський та цивільний процеси), одні й ті самі норми кримінального закону (кримінальний процес);

— чинність акта правозастосування — необхідність наявності у судового рішення суду касаційної інстанції законної сили;

— сфера застосування — подібні правовідносини (адміністративний, господарський та цивільний процеси), подібні суспільно небезпечні діяння, крім питань призначення покарання, звільнення від покарання та від кримінальної відповідальності (кримінальний процес);

— процесуальні наслідки застосування судом (судами) касаційної інстанції — ухвалення рішень за змістом судових рішень.

Разом з цим для комплексного визначення складових зазначеного поняття слід додатково вдатися до аналізу судових актів Верховного Суду України, у яких деталізуються критерії неоднаковості застосування норм матеріального права (кримінального закону) судом (судами) касаційної інстанції.

Як зазначалося вище, наслідок діяльності суду касаційної інстанції має втілюватися у вигляді безпосереднього застосування норми матеріального права, як певного акту, сукупності дій, спрямованих на досягнення результату. Верховний Суд України пов'язує таку діяльність, зокрема, із необхідністю:

— перевірки правильності «застосування судом першої та апеляційної інстанцій норм матеріального права»³;

¹ Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / Укл. і гол. редактор В.Т. Бусел. — К., 2007. — С. 767.

² Див.: Словник синонімів української мови: В 2 т. / А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк та ін. — К., 1999—2000. — Т. 2. — С. 528.

³ Постанова Судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 14 лютого 2012 р. у справі № 3-1rc12 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21839998>

— «розв'язання спору по суті», але не з «вирішенням питання про порушення позивачем строків апеляційного оскарження»⁴ тощо;

— власне «тлумачення конфліктної норми права» на основі застосування всіх допустимих прийомів для точного і повного розкриття змісту її положень, а не лише врахування того чи іншого факту, «установленого судами попередніх інстанцій»⁵;

— наявності «іншого, ніж у справі, що розглядається, тлумачення»⁶ норми, «різного, відмінного, несхожого тлумачення, розуміння точного змісту (суті) норми кримінального закону»⁷.

Предметом неоднакового застосування можуть бути виключно одні й ті самі норми матеріального права та кримінального закону

Судове рішення, надане на підтвердження неоднакового застосування судом касаційної інстанції норм матеріального права, має містити «протилежні висловленим у справі, яка розглядається, висновки касаційного суду щодо застосування цих норм»⁸. Як бачимо, йдеться про одні й ті ж норми. В одному із судових рішень Верховний Суд України вказав на те, що у наданих заявником судових рішеннях суд касаційної інстанції, вирішуючи спори про відшкодування шкоди, завданої злочинами, виходив із положень ч. 1 ст. 1166 Цивільного кодексу України (далі — ЦК). Однак у цих судових рішеннях немає висновків щодо застосування статей 130, 134, 136 Кодексу законів про працю України (далі — КЗпП), на підставі яких і заявлено позов у справі, що переглядається. «Таке неоднакове застосування судами касаційної інстанції до подібних правовідносин різних норм КЗпП та ЦК не може бути підставою для задоволення заяви, оскільки справу, яка переглядається, суд обґрунтовано розглянув за визначеними позивачем підставами, передбаченими ст. 130, п. 3 ч. 1 ст. 134, ч. 4 ст. 136 КЗпП, і посилання в заяві заступника Генерального прокурора України на необхідність перегляду цієї справи з підстав, передбачених ст. 1166 ЦК, не ґрунтується на змісті позовних вимог про відшкодування шкоди, завданої керівником під час виконання трудових обов'язків, а

не про відшкодування шкоди за недоговірними зобов'язаннями»⁹. Тобто предметом неоднакового застосування можуть бути виключно одні й ті самі норми матеріального права та кримінального закону.

Відповідно, неоднакового застосування не буде, якщо суди касаційної інстанції застосували «різні норми матеріального права»¹⁰, «різні нормативно-правові акти, що виключає можливість усунути розбіжності в їх застосуванні»¹¹, різні міжнародні угоди (наприклад, в одній справі було застосовано положення Конвенції між Урядом України і Урядом Французької Республіки про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи і майно від 30 січня 1997 р. та Конвенції між Урядом України і Швейцарською Федеральною Радою про уникнення подвійного оподаткування стосовно податків на доходи і на капітал від 30 жовтня 2000 р., а в іншій справі, рішення в якій були надані як приклад неоднакового застосування норм матеріального права, — положення Конвенції між Урядом України і Урядом Латвійської Республіки про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на дохід і на майно від 21 листопада 1995 р., Угоди між Урядом України і Урядом Російської Федерації про уникнення подвійного оподаткування доходів і майна та попередження ухилень від сплати податків від 8 лютого 1995 р.¹²).

Як засвідчує судова практика, норма матеріального права як предмет остаточного правотлумачення Верховним Судом України має бути не лише складовою матеріального закону, а й мати матеріальний характер. Так, відмовляючи у задоволенні заяви про перегляд судових рішень з підстав неоднакового застосування судом касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права, зокрема ст. 82 Закону від 21 квітня 1999 р. № 606-XIV «Про виконавче провадження», що потягло ухвалення різних за змістом судових рішень у подібних правовідносинах, Верховний Суд України зазначив, що «за змістом указана норма носить процесуальний характер, оскільки передбачає визначені законодавством процедури

⁴ Постанова Верховного Суду України від 25 червня 2011 р. у справі № 21-104a11 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/17914323>

⁵ Постанова Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України від 13 березня 2012 р. у справі № 21-560во10 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/22547644>

⁶ Постанова Верховного Суду України від 7 травня 2012 р. у справі № 21-113a12 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24976341>

⁷ Висновки Верховного Суду України, викладені у рішеннях, прийнятих за результатами розгляду заяв про перегляд судового рішення з підстав, передбачених ч. 1 ст. 400¹² КПК України, за 1 півріччя 2012 р. // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0001700-12>

⁸ Постанова Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України від 2 жовтня 2012 р. у справі № 21-296a12 // <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26497392>

⁹ Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 3 жовтня 2012 р. у справі № 6-92ц12 // <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26457847>

¹⁰ Постанова Верховного Суду України від 23 травня 2011 р. у справі № 6-5ц11 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/16571783>

¹¹ Постанова Верховного Суду України від 4 липня 2011 р. у справі № 21-127a11 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/17914341>

¹² Див.: Постанова колегії суддів Судової палати в адміністративних справах від 13 березня 2012 р. у справі № 21-465во10 // <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/22547639>

оскарження рішень, дій чи бездіяльності посадових осіб державної виконавчої служби»¹³.

Коли йдеться про одну і ту саму норму, мається на увазі не лише відповідне положення пункту, підпункту, статті чи її частини, а й одна і та ж їх редакція, тобто без внесення змін, доповнень тощо. Так, Верховний Суд України не встановив неоднакового застосування одних і тих самих норм матеріального права з огляду на те, що «в одному випадку суд застосовував норму права в редакції до внесення в неї змін, а в іншому — після»¹⁴.

Порушуючи в заяві про перегляд рішення суду касаційної інстанції питання про скасування рішення, заявник насамперед повинен чітко зазначити відповідні підстави для такого скасування.

Однією з типових помилок, яких припускаються заявники при зверненні до Верховного Суду України, є неврахування ними того, що така підстава для перегляду судових рішень, як неоднакове застосування судом касаційної інстанції норм процесуального права, процесуальним законодавством не передбачена. Отже, у заяві необхідно не лише вказати на конкретні різні за змістом судові рішення, в яких неоднаково застосовано одні й ті самі норми матеріального права у подібних правовідносинах, а й зазначити, у чому саме полягає різне застосування норм, які саме норми матеріального права суд застосував неоднаково, а також довести подібність правовідносин.

Якщо ухвала суду касаційної інстанції «не містить правової позиції щодо спірних правовідносин», а лише вказує на допущені судами першої та апеляційної інстанцій порушення норм процесуального права та необхідність їх усунення для правильного вирішення спору, вона не може бути прикладом неоднакового застосування судом касаційної інстанції норм матеріального права¹⁵. Також саме по собі фактичне встановлення Верховним Судом України факту неправильно застосування судом касаційної інстанції норм матеріального права не впливає на наявність передбачених процесуальним законом підстав для скасування рішення¹⁶.

Згідно з практикою найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції визнаються такими, що свідчать про неоднакове застосування судом норм процесуального права (і, відповідно, не підлягають перегляду

Верховним Судом України), судові акти судів касаційної інстанції, які, зокрема, стосуються:

— визначення юрисдикції адміністративних судів щодо вирішення адміністративних справ¹⁷ або «процесуального порядку вирішення справ та визначають різну юрисдикцію для їх розгляду в судовому порядку» (наприклад, адміністративну та цивільну)¹⁸;

— розбіжностей у застосуванні норм права, «якими регулюються питання підвідомчості справ»¹⁹;

— визначення меж «повноважень адміністративного суду при перевірці правильності рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень» (зокрема, щодо різних позицій судів касаційної інстанції стосовно наявності у суб'єкта владних повноважень при обґрунтуванні правильності свого рішення права посилається в суді також і на ті норми права, які не враховувалися ним при ухваленні оспорюваного рішення)²⁰;

— припинення провадження у справі з підстав, передбачених процесуальним законом²¹;

— застосування норми процесуального права, закріпленої у ч. 4 ст. 117 ГПК, якою встановлюється порядок та підстави визнання наказу господарського суду таким, що не підлягає виконанню²².

Також визнаються такими, що стосуються правильності застосування судом касаційної інстанції норм процесуального права, доводи заявників, зокрема, щодо:

— обов'язку суду касаційної інстанції перевіряти правильність застосування судами першої та апеляційної інстанцій норм матеріального й процесуального права і правової оцінки обставин у справі²³;

— визначення судами належного способу повідомлення боржника про підвищення процентної ставки за кредитом та отримання на це згоди боржника²⁴;

— визначення судами дійсної вартості спірного майна або частки у майні²⁵ (у такому випадку

¹⁷ Див.: Постанова Верховного Суду України від 7 травня 2012 р. у справі № 21-296а11 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24704769>

¹⁸ Див.: Постанова Верховного Суду України від 28 лютого 2011 р. у справі № 6-1цс11 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/14222486>

¹⁹ Див.: Постанова Верховного Суду України від 21 лютого 2011 р. у справі № 3-6рс11 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/14367328>

²⁰ Див., напр.: Постанова Верховного Суду України від 4 липня 2011 р. у справі № 21-137а11 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/17914345>; Постанова Верховного Суду України від 25 червня 2011 р. у справі № 21-72а11 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/17316899>

²¹ Див.: Постанова Судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 14 лютого 2012 р. у справі № 3-1рс12 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21839998>

²² Див.: Постанова Судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 27 березня 2012 р. у справі № 3-21рс12 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/22547693>

²³ Див.: Постанова колегії суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України від 17 квітня 2012 р. у справі № 21-55а12 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24068102>

²⁴ Див.: Постанова Верховного Суду України від 13 лютого 2012 р. у справі № 6-102цс11 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21840023>

²⁵ Див.: Постанова Верховного Суду України від 30 січня 2012 р. у справі № 6-90цс11 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21438539>

¹³ Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 17 жовтня 2012 р. у справі № 6-84цс12 // <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27226083>

¹⁴ Постанова колегії суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України від 10 квітня 2012 р. у справі № 21-72а12 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24068099>

¹⁵ Див.: Постанова Верховного Суду України від 30 травня 2011 р. у справі № 6-15цс11 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/16571732>

¹⁶ Див., напр.: Постанова Верховного Суду України від 21 лютого 2011 р. у справі № 3-2рс11 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/14367317>

доводи фактично зводяться до порушень процесуальних норм права, оскільки стосуються процесуальних дій суду щодо оцінки доказів);

— належності й допустимості доказів, а також оцінки доказів, які отримані суб'єктом владних повноважень з порушенням вимог закону²⁶;

— фактичного посилення на неповне з'ясування обставин справи²⁷;

— заперечення фактичних обставин справи, зокрема, стосовно доведеності інкримінованих злочинних наслідків²⁸.

Верховний Суд України не наділений повноваженнями суду касаційної інстанції і переглядає рішення судів загальної юрисдикції виключно з підстав та в порядку, що визначені процесуальним законодавством. Зокрема, він не може встановлювати або (та) вважати доведеними обставини, що не були встановлені в рішенні суду чи відкинуті ним, досліджувати достовірність чи недостовірність доказів у справі, вирішувати питання про перевагу одних доказів над іншими, перевіряти правильність застосування судами касаційної інстанції норм процесуального права. Наприклад, ним була визнана такою, що не підлягає задоволенню, заява Генерального прокурора України, який «фактично просив визнати оскаржувану постанову незаконною в зв'язку з тим, що Вищий господарський суд України під час перегляду справи в касаційному порядку на порушення вимог статті 111⁷ ГПК вдався до переоцінки доказів, які містяться в матеріалах справи»²⁹.

Судове рішення, що подається на підтвердження неоднакового застосування норм матеріального права (кримінального закону), не може стосуватися предмета й меж перегляду Верховним Судом України, оскільки останні відповідно до положень процесуального законодавства визначаються на етапі подання заяви про перегляд судового рішення і допуску справи вищими спеціалізованими судами до провадження Верховного Суду України.

Як приклад неоднакового застосування норми може бути зазначено лише чинне рішення суду касаційної інстанції. Так, відмовляючи у задоволенні заяви про перегляд судового рішення, Верховний

Суд України зазначив, що постановою колегії суддів Вищого господарського суду України, на яку зроблено посилання для підтвердження підстав, установлених п. 1 ст. 355 ЦПК, була скасована постановою Верховного Суду України, що свідчить про те, що заявники «не довели про наявність судових рішень судів касаційної інстанції у випадках, коли ці суди при розгляді двох чи більше справ за тождешних предмета спору, підстав позову та за аналогічних обставин і однакового регулювання нормами матеріального права спірних правовідносин дійшли протилежних висновків щодо заявлених позовних вимог»³⁰.

Конституційний Суд України не належить до системи судів загальної юрисдикції, а є єдиним органом конституційної юрисдикції. Отже, будь-яке його рішення «не є рішенням суду касаційної інстанції й відповідно на нього не може здійснюватися посилання на підтвердження підстави»³¹, установлені процесуальним законом для подання заяв до Верховного Суду України. На нашу думку, такий підхід можна застосувати і щодо рішень міжнародних судових установ, юрисдикція яких визнана Україною (якщо, наприклад, поставлено питання про неоднакове застосування положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод).

Верховний Суд України не наділений повноваженнями суду касаційної інстанції і переглядає рішення судів загальної юрисдикції виключно з підстав та в порядку, що визначені процесуальним законодавством

Також не можуть слугувати підтвердженням неоднакового правозастосування судові акти Верховного Суду України, постановлені ним не як судом касаційної інстанції, а в порядку перегляду судових рішень у зв'язку з винятковими обставинами відповідно до ст. 353 ЦПК в редакції, яка була чинною до 22 жовтня 2010 р.³²

Інформаційні листи судів касаційної інстанції не є судовими рішеннями, а тому також не належать до числа тих джерел, якими може підтверджуватися факт неоднакового застосування норми матеріального права³³.

Невід'ємною складовою досліджуваної підстави для перегляду судових рішень Верховним Судом України є сфера застосування норми — подібні

²⁶ Див.: Постанова Верховного Суду України від 16 січня 2012 р. у справі № 21-409а11 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21355212>

²⁷ Див.: Постанова Верховного Суду України від 16 травня 2011 р. у справі № 3-30rc11 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/16938296>

²⁸ Див.: Постанова Верховного Суду України від 6 лютого 2012 р. у справі № 5-29кc11 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/22204852>

²⁹ Постанова Верховного Суду України від 23 травня 2011 р. у справі № 3-32rc11 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/16062635>

³⁰ Постанова Верховного Суду України від 28 березня 2011 р. у справі № 6-6цc11 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/15090145>

³¹ Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 23 травня 2012 р. у справі № 6-39цc12 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24528566>

³² Див.: Постанова судових палат у цивільних та адміністративних справах Верховного Суду України від 17 жовтня 2012 р. у справі № 6-104цc12 // <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26811746>

³³ Див., напр.: Постанова Верховного Суду України від 30 січня 2012 р. у справі № 21-437а11 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21438502>

правовідносини (адміністративний, господарський та цивільний процеси) та подібні суспільно небезпечні діяння (кримінальний процес).

Ухвалення судом касаційної інстанції різних за змістом судових рішень, «однак у різних правовідносинах»³⁴, не є ознакою того, що норму матеріального права застосовано неоднаково. Це ж саме стосується і правовідносин, що «мають зовсім інший характер», тобто пов'язані з різними позовними вимогами у різних справах³⁵.

Обставини кожної конкретної справи мають визначальний вплив на зміст правовідносин, подібність яких у різних рішеннях суду касаційної інстанції перевіряється Верховним Судом України

У кримінальному процесі на предмет подібності в розумінні п. 1 ч. 1 ст. 400¹² КПК оцінюються сутнісні, якісні ознаки суспільно небезпечних діянь, їх об'єктивна та суб'єктивна сторони. У судовій практиці подібними вважаються «два і більше (не менше двох) різних, але схожих між собою суспільно небезпечних діянь, які мають спільні риси, ознаки (схожі за суб'єктивним складом, об'єктивною стороною, формою вини, наслідками тощо)»³⁶. Проте посилання в заяві про перегляд на два рішення суду касаційної інстанції, які постановлені не щодо двох суспільно небезпечних діянь, а стосовно одного і того самого діяння й щодо однієї і тієї самої особи, унеможливує перевірку Верховним Судом України однаковості застосування норм кримінального закону через процедуру порівняння³⁷.

Обставини кожної конкретної справи мають визначальний вплив на зміст правовідносин, подібність яких у різних рішеннях суду касаційної інстанції перевіряється Верховним Судом України. Проведення такої перевірки можливе лише за умови, що рішення суду касаційної інстанції, на яке посилається заявник як на доказ неоднакового застосування правової норми, обов'язково містить такі необхідні дані, як «установлені судом фактичні обставини» та «матеріально-правове регулювання» відповідних відносин³⁸.

Разом з цим перевірка правильності встановлення тих чи інших обставин справи судами нижчих інстанцій до компетенції найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції не належить.

За своєю структурою подібність правовідносин означає тотожність:

— предмета спору, підстав позову, змісту позовних вимог, установлених судом фактичних обставин та однакового матеріально-правового регулювання спірних правовідносин³⁹;

— об'єкта і предмета правового регулювання, а також умов застосування правових норм (зокрема, часу, місця, підстав виникнення, припинення та зміни відповідних правовідносин)⁴⁰.

Подібність правовідносин перебуває у прямій залежності від подібності між собою обставин справи заявника та обставин у справах, на рішення в яких він посилається. Серед прикладів неоднаковості фактичних обставин у різних справах можна зазначити, зокрема, такі:

— суд касаційної інстанції в одному випадку визнав позовні вимоги обґрунтованими, а в іншому — зазначив про безпідставність аналогічних позовних вимог⁴¹;

— в одному випадку, вирішуючи спір між матір'ю та батьком щодо місця проживання дітей, яким виповнилося по 11 років, суди виходили з рівності прав та обов'язків матері й батька стосовно дітей, принципу 6 Декларації прав дитини, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1959 р. (далі — Декларація), та вимог положень ч. 2 ст. 160, ст. 161 Сімейного кодексу України (далі — СК), за якими місце проживання дитини, що досягла 10 років, визначається за спільною згодою батьків і самої дитини, та, враховуючи особисте добровільне побажання малолітніх дітей проживати разом із батьком, дійшли висновку про наявність підстав для визначення місця проживання цих дітей з батьком. Разом із тим у справах, на рішення в яких як на приклад неоднакового застосування судами касаційної інстанції принципу 6

³⁴ Див.: Постанова Верховного Суду України від 7 лютого 2011 р. у справі № 6-7ц10 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/14223174>

³⁵ Див., напр.: Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 4 липня 2012 р. у справі № 6-59ц12 // <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/81b1cba59140111fc2256bf7004f9cd3/244e39786744f00c2257a3a00238c70?OpenDocument>

³⁶ Висновки Верховного Суду України, викладені у рішеннях, прийнятих за результатами розгляду заяв про перегляд судового рішення з підстав, передбачених ч. 1 ст. 400¹² КПК України, за 1 півріччя 2012 р. // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0001700-12>

³⁷ Див.: Постанова Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 21 червня 2012 р. у справі № 5-4к12 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25609343>

³⁸ Див., напр.: Постанова колегії суддів Судової палати у цивільних справах та Судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 15 лютого 2012 р. у справі № 6-94ц11 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21840080>

³⁹ Див.: Постанова пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30 вересня 2011 р. № 11 «Про судову практику застосування статей 353—360 Цивільного процесуального кодексу України» (п. 6) // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0011740-11>

⁴⁰ Див.: Окрема думка судді Верховного Суду України Я.М. Романюка у справі № 6-30ц12 (постанова Верховного Суду України від 28 травня 2012 р.) // <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/81b1cba59140111fc2256bf7004f9cd3/815611d2da33d287c2257a2a00325d0b?OpenDocument>

⁴¹ Див.: Постанова Верховного Суду України від 12 березня 2012 р. у справі № 21-376а11 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/22547644>

Декларації послалася заявниця, виник спір про визначення місця проживання дітей, що не досягли 10 років, вирішуючи який, суди виходили з установлених ними фактів і загальних положень ч. 1 ст. 160, ст. 161 СК та принципу 6 Декларації⁴²;

— в одній справі суди встановили, що виготовлена позивачем продукція є підакцизною, і за таких обставин вони визнали правомірними рішення податкового органу щодо визначення позивачу податкового зобов'язання зі сплати акцизного збору, а в іншій — встановили, що продукція, яку виготовляв і реалізовував позивач, не є підакцизною, а тому дійшли висновку про безпідставність нарахування податкових зобов'язань зі сплати акцизного збору⁴³;

— в одному випадку «внаслідок внесення змін до кредитного договору та зміни графіка погашення кредиту, на які поручитель згоди не дав, відбулося збільшення обсягу його відповідальності, що є підставою для припинення поруки в порядку ч. 1 ст. 559 ЦК», а в іншому — «внесення змін до кредитного договору, унаслідок яких збільшено обсяг відповідальності поручителя, відбулося за згодою останнього, тому порука, якою забезпечено зобов'язання боржника, не припинилася»⁴⁴;

— в одній справі задоволення позову в частині визнання протиправним пункту вимоги щодо включення до розрахунку прогнозованих витрат суми амортизаційних відрахувань, нарахованих на основні засоби, що придбані за рахунок бюджетних коштів, базувалося на встановленні судами факту, що Міністерство вугільної промисловості України при визначенні позивачу розміру державної підтримки не врахувало суми амортизаційних відрахувань, здійснених на основні засоби, придбані за бюджетні кошти. В іншій справі відмова позивачеві у задоволенні позову в частині визнання протиправним вимоги КРУ щодо повернення бюджетних коштів ґрунтувалася на встановленні судами того, що суми амортизаційних відрахувань на обладнання, яке придбане за рахунок бюджетних коштів, були враховані в прогнозовані витрати із собівартості готової товарної вугільної

продукції, визначені Міністерством вугільної промисловості України⁴⁵.

Обставини у справах, рішення в яких порівнюються, мають бути не тільки подібними, а й однаковими за своєю суттю. Так, зіставивши фактичні обставини у справах, в одному із судових рішень Верховний Суд України зазначив, що «хоча ці обставини за зовнішнім проявом до певної міри чимось схожі між собою, й попри те, що до них була застосована одна й та ж норма кримінального закону, проте вони різні (неоднакові) за своїм змістом, дійсним перебігом подій та, що головне, за їх наслідками. Ця несхожість не викликала різного застосування чи тлумачення кримінального закону, а звідси не зумовлює необхідності втручатися в оспорене судове рішення, а саме визнавати його незаконним, наводити обґрунтування його помилковості та ухвалювати нове судове рішення»⁴⁶.

Процесуальним наслідком неоднакового застосування судами касаційної інстанції норм матеріального права (кримінального закону) є ухвалення різних за змістом судових рішень

До обставин справи, однаковість яких перевіряється Верховним Судом України, належить привід виникнення спору (зокрема, відмінними обставинами визнано виникнення спорів у справах за позовами до органу місцевого самоврядування з таких приводів: а) щодо тривалого затягування вирішення питання про передачу земельної ділянки для експлуатації та обслуговування житлового будинку; б) щодо правомірності дій із розгляду земельних питань, у тому числі питання щодо надання згоди або відмови на розроблення проектів відведення земельних ділянок, не на пленарних засіданнях)⁴⁷.

Процес порівняння судових рішень, доданих на підтвердження неоднакового правозастосування, на предмет перевірки тотожності предмета позову не завершується одним лише встановленням факту подібності правовідносин. Адже в рамках певного виду правовідносин коло потенційних приводів виникнення спору є досить широким, що об'єктивно зумовлює і відмінність у предметах позовів. Наприклад, Верховним Судом України було встановлено нетотожність позовів у справі, що розглядалася, та у справах,

⁴² Див.: Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 12 грудня 2012 р. у справі № 150цс12 // [http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/61a3e38d446b9aеас2257ad80024с383/\\$FILE/6-150%D1%86%D1%8112.doc](http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/61a3e38d446b9aеас2257ad80024с383/$FILE/6-150%D1%86%D1%8112.doc)

⁴³ Див.: Постанова Верховного Суду України від 6 березня 2012 р. у справі № 21-602во10 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/22204841>

⁴⁴ Див.: Постанова Верховного Суду України від 21 травня 2012 р. у справі № 6-13цс12 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24704772>

⁴⁵ Див.: Постанова Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України від 1 жовтня 2012 р. у справі № 21-284а12 // <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26497385>

⁴⁶ Постанова Верховного Суду України від 6 лютого 2012 р. у справі № 5-29кс11 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/22204852>

⁴⁷ Див.: Постанова колегії суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України від 12 червня 2012 р. у справі № 21-183а12 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24976381>

рішення у яких були надані для порівняння (див. табл.).

У подібних правовідносинах спільним для різних справ може бути предмет позову. Разом з цим неоднаковість підстав звернення до суду може зумовлюватися неоднаковістю обставин, якими позивачі обґрунтовують свої вимоги, і відповідно неоднаковістю норм матеріального права, які в подальшому застосовують суди касаційної інстанції під час вирішення справ, що, в свою чергу, виключає можливість задоволення Верховним Судом України відповідної заяви⁴⁸.

Процесуальним наслідком неоднакового застосування судами касаційної інстанції норм матеріального права (кримінального закону) є ухвалення різних за змістом судових рішень.

Як підстава для перегляду правове значення має не текстуальна нетотожність різних судових рішень, а їх різний зміст у значенні «сутність, внутрішня особливість чого-небудь; певні

властивості, характерні риси, які відрізняють явище, предмет від подібних явищ, предметів і т. ін.»⁴⁹.

У разі, коли причиною відмінності змісту судових рішень є «інші предмети позовів»⁵⁰, «наявність інших фактичних обставин справи та характер правовідносин»⁵¹ і при цьому застосовано неоднакові норми матеріального права, різний зміст судових рішень правового значення не має. Ухвалення різних за змістом судових актів у подібних правовідносинах може зумовлюватися «різними обставинами справ та доказами»⁵², що також не є ознакою неоднакового застосування норм законодавства. Якщо фактичні обставини та матеріально-правові підстави для ухвалення судових рішень у різних справах не є тотожними, то й зміст цих рішень буде різнитися, що «не може свідчити про неоднакове застосування судом

⁴⁸ Див., напр.: Постанова Верховного Суду України від 23 травня 2011 р. у справі № 6-10цс11// <http://reyestr.court.gov.ua/Review/16571723>

⁴⁹ Великий тлумачний словник сучасної української мови. — С. 467.

⁵⁰ Постанова Верховного Суду України від 30 травня 2012 р. у справі № 6-18цс12 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24704775>

⁵¹ Див., напр.: Постанова Верховного Суду України від 4 липня 2011 р. у справі № 21-33а11 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/17914378>

⁵² Постанова Верховного Суду України від 28 лютого 2011 р. у справі № 6-2цс11 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/14222643>

Предмет позову у справі, що розглядалася	Предмет позову у справах, рішення у яких були надані для порівняння
Відшкодування моральної шкоди колишньому працівнику міліції у зв'язку з невивплатою йому страхової суми внаслідок втрати працездатності.	Відшкодування моральної шкоди колишньому працівнику міліції у зв'язку з його звільненням з органів внутрішніх справ у порядку дисциплінарного стягнення *.
Правомірність включення підприємством у вартість послуг з теплопостачання, ціни (тарифи) на які регулюються, фактично не виконаних або виконаних не в повному обсязі послуг.	Правомірність застосування нових тарифів у період, коли дата зміни тарифу не збігається з датою початку (закінчення) розрахункового періоду і встановлена автоматизована система обліку не дає змоги визначити обсяги споживання електричної енергії за днями місяця; правомірність застосування нових тарифів на послуги теплопостачання для III групи споживачів опалення у період, коли діяли рішення органу місцевого самоврядування про їх затвердження **.
Визнання незаконним акта органу місцевого самоврядування в частині, що стосувалася звільнення комунального підприємства від сплати податку на прибуток.	Визнання неправомірним податкового повідомлення-рішення, прийнятого податковим органом внаслідок виявлення порушень платником податку податкового законодавства ***.
Правомірність оподаткування операцій з отримання з бюджету субвенції на погашення заборгованості з різниці в тарифах на теплову енергію, послуги з водопостачання та водовідведення, що вироблялися, транспортувалися та постачалися населенню, яка виникла у зв'язку з невідповідністю фактичної вартості теплової енергії, послуг з водопостачання та водовідведення тарифам, що затверджувалися або погоджувалися відповідними органами державної влади чи органами місцевого самоврядування.	Правомірність формування платником ПДВ податкового кредиту за наслідками операцій із придбання борошна за рахунок дотації з бюджету ****.

* Див.: Постанова колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 17 жовтня 2012 р. у справі № 6-104цс12 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/26811746>

** Див.: Постанова Верховного Суду України від 23 квітня 2012 р. у справі № 21-280а11 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24528494>

*** Див.: Постанова Верховного Суду України від 27 лютого 2012 р. у справі № 21-432а11 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/22547615>

**** Див.: Постанова Верховного Суду України від 23 квітня 2012 р. у справі № 21-294а11 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24528508>

касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права»⁵³.

Неоднакове застосування норм матеріального права (кримінального закону) судом касаційної інстанції як підстава для звернення до Верховного Суду України має правове значення за умови, якщо воно відбулося під час розгляду справи, який завершився ухваленням рішення по суті. Так, Верховний Суд України дійшов висновку про відсутність неоднакового застосування з огляду на те, що у справі заявника з передбачених процесуальним законом підстав провадження було припинено, а справа, рішення в якій було надано на підтвердження різного правозастосування, — розглянута по суті⁵⁴.

Неоднакове застосування норм матеріального права (кримінального закону) судом касаційної інстанції як підстава для звернення до Верховного Суду України має правове значення за умови, якщо воно відбулося під час розгляду справи, який завершився ухваленням рішення по суті

За визначенням, наданим Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ, неоднакове застосування одних і тих самих норм матеріального права полягає, зокрема: у різному тлумаченні судами змісту і сутності правових норм, що призвело до різних висновків про наявність чи відсутність суб'єктивних прав та обов'язків учасників відповідних правовідносин; у різному застосуванні правил конкуренції правових норм при вирішенні колізій між ними з урахуванням юридичної сили цих правових норм, а також їх дії у часі, просторі та за колом осіб, тобто різне незастосування закону, який підлягав застосуванню; у різному визначенні предмета регулювання правових норм, зокрема в застосуванні різних правових норм для регулювання одних і тих самих правовідносин або поширенні дії норми на певні правовідносини в одних випадках і незастосуванні цієї самої норми до аналогічних відносин в інших випадках, тобто різне застосування закону, який не підлягав застосуванню; у різному застосуванні правил аналогії права чи закону у подібних правовідносинах⁵⁵.

Погоджуючись із запропонованим визначенням, зауважимо, що чи не найбільші дискусії воно може викликати в частині такої складової, як

«різне незастосування закону, який підлягав застосуванню».

Це питання об'єктивно викликає інтерес не лише в суб'єктів звернення до Верховного Суду України, а також є актуальним для судів касаційної інстанції та найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції.

Адже з огляду на наведене вище значення поняття «застосування» в розумінні «використовувати що-небудь, запроваджувати в ужиток, пристосовувати до чого-небудь»⁵⁶, відсутність у судовому рішенні посилання на певну норму права або незастосування судом норми права, яка регулює спірні правовідносини, може свідчити саме про незастосування судом норми права, що, у свою чергу, унеможливує перегляд судового рішення Верховним Судом України.

Однак такий підхід до тлумачення поняття «застосування» значно звужує надані законом повноваження Верховного Суду України, виключає з його юрисдикції значну частину справ, зокрема й тих, у яких на порушення вимог процесуального закону суди ухвалюють рішення, неправильно застосовуючи норми матеріального права, що не сприяє виконанню Верховним Судом України завдання щодо формування єдиної правозастосовної практики.

Так, застосування правової норми судами усіх інстанцій являє собою цілісний процес, що структурно складається з окремих взаємопов'язаних і в основному послідовних стадій:

— відкриття провадження у справі (є обов'язковою та необхідною передумовою подальшого застосування норми матеріального права);

— встановлення на підставі одержаних у передбачених законом формах і порядку доказів фактичних обставин справи (виявлення та відбір лише тих фактів і з'ясування лише тих обставин, що мають юридичне значення й безпосередньо пов'язані з вирішенням справи по суті);

— загальний аналіз законодавства, вибір галузі, підгалузі, інституту права і, зрештою, — норми права, що регулює спірні правовідносини, а також її оцінка на предмет можливості застосування до таких правовідносин (перевірка норми щодо її чинності, стану редакції, сфери дії у часі, просторі, стосовно кола осіб, а також з'ясування змісту норми — її правозастосовне тлумачення, яке у тому числі включає перевірку наявності чи відсутності офіційного тлумачення норми);

⁵⁶ Великий тлумачний словник сучасної української мови. — С. 425.

⁵³ Постанова Верховного Суду України від 18 квітня 2011 р. у справі № 6-3ц11 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/15090040>

⁵⁴ Див.: Постанова Судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 14 лютого 2012 р. у справі № 3-1рс12 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21839998>

⁵⁵ Див.: Постанова пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30 вересня 2011 р. № 11 «Про судову практику застосування статей 353—360 Цивільного процесуального кодексу України» (п. 6) // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0011740-11>

— юридична кваліфікація, тобто правова оцінка встановлених фактичних обставин справи шляхом їх зіставлення з конкретною нормою права;

— прийняття правозастосовного рішення — ухвалення за наслідками розгляду справи (її матеріалів) у встановленій законом процесуальній формі судового акта, який обов'язково має містити тлумачення відповідної норми права, її інтерпретацію, використання тощо, та документальна фіксація факту правозастосування.

Відповідно до ч. 2 ст. 309 ЦПК норми матеріального права вважаються порушеними або неправильно застосованими, якщо застосовано закон, який не поширюється на ці правовідносини, або не застосовано закон, який підлягав застосуванню. Аналіз положень зазначеної норми, на наш погляд, дає підстави для твердження про те, що незастосування закону, який підлягав застосуванню, законодавець кваліфікує саме як неправильне застосування.

Вітчизняний вчений, доктор юридичних наук С.С. Бичкова, аналізуючи проблеми застосування п. 1 ч. 1 ст. 355 ЦПК, доходить висновку, що у разі, коли в судовому рішенні немає посилання на певну норму матеріального права, хоча фактично на підставі цієї норми ухвалено відповідне рішення, таку правову норму потрібно вважати застосованою. Якщо не застосовано норму права, яка поряд з іншими нормами, застосованими судом, підлягала застосуванню, а також якщо до правовідносин застосовано норму права, яка не підлягала застосуванню, має місце неправильне застосування норм права, яке підпадає під формулювання «неоднакове застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права», оскільки охоплює випадки неправильного застосування правових норм, якщо в іншій справі щодо подібних правовідносин судом (судами) касаційної інстанції застосовано потрібну правову норму⁵⁷.

З урахуванням наведеного вважаємо, що предметом неоднакового правозастосування може бути не лише та норма права, стосовно якої судом вжито заходів щодо її безпосереднього застосування у той чи інший спосіб, а й та, на яку немає посилання в судовому рішенні або ж її всупереч принципу законності суд не застосовував.

Варто згадати і про проблему технічного характеру, яка ускладнює доступ до суду з підстав неоднакового застосування закону. Зокрема, принципово важливими є подання зацікавленою особою доказів та перевірка судом того, що надані на підтвердження різного застосування судові рішення набрали законної сили, не були оскаржені, і що стосовно них не були відкриті провадження щодо їх перегляду. Водночас копії судових рішень із Єдиного державного реєстру судових рішень такої інформації не містять, що не лише не сприяє реалізації права на суд, а й унеможливорює для суду здійснення оперативної перевірки. Отже, вважаємо, що до Закону від 22 грудня 2005 р. № 3262-IV «Про доступ до судових рішень» необхідно внести відповідні зміни щодо розширення обсягу інформації про кожне судові рішення, що розміщене у реєстрі.

Що стосується перспектив подальших розвідок у напрямі цього дослідження, то додаткового вивчення потребує проблема законодавчого визначення структури предмета неоднакового правозастосування як підстави для звернення до Верховного Суду України.

Так, у процесі проведення судової реформи норми процесуального законодавства законодавець вивів за межі дії механізму забезпечення Верховним Судом України єдності правозастосування. Разом з цим у компетенційний арсенал найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції на законодавчому рівні має бути закладений достатній інструментарій для можливості ефективного впливу на формування в судів єдиних підходів до застосування норм права в цілому. До того ж у контексті важливості й значення для захисту прав і свобод нормам процесуального закону не повинна відводитися другорядна роль порівняно з нормами матеріального права. Адже в окремих випадках⁵⁸ навіть однакове застосування різними спеціалізованими судами положень різних процесуальних законів стосовно однієї і тієї ж особи може призводити до унеможливлення реалізації нею права не лише на судовий захист, а й на розгляд її справи судом, що загалом спотворює саму ідею права на справедливий суд.

⁵⁷ Див.: Правовий висновок члена Науково-консультативної ради при Верховному Суді України С.С. Бичкової щодо застосування п. 1 ч. 1 ст. 355 ЦПК України (вх. № 295/0/56-12 від 5 жовтня 2012 р.) // Поточний архів Верховного Суду України.

⁵⁸ Див., напр.: Постанова судових палат у цивільних та господарських справах Верховного Суду України від 30 травня 2012 р. у справі № 6-45ц12 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24704782>